

УДК 340.12

Колиба М. М., здобувач кафедри теорії та історії держави і права ЛьвДУВС

Правове закріплення свободи віросповідання в Україні в умовах середньовіччя та нового часу

У статті розглянуті основні етапи правового закріплення свободи віросповідання в Україні в умовах середньовіччя та нового часу, періоду становлення та розвитку абсолютизму в Російській імперії. Здійснено характеристику тлумачення свободи віросповідання у контексті позитивного права на прикладі низки тогочасних нормативно-правових актів. Проаналізовано філософсько-правові уявлення щодо свободи віросповідання у конституції Пилипа Орлика.

Ключові слова: свобода віросповідання, віротерпимість, нормативно-правовий акт, державно-церковні відносини.

В статье рассмотрены основные этапы правового закрепления свободы вероисповедания в Украине в условиях средневековья и нового времени, периода становления и развития абсолютизма в Российской империи. Осуществлена характеристика толкования свободы вероисповедания в контексте позитивного права на примере целого ряда нормативно-правовых актов того времени. Проанализированы философско-правовые представления относительно свободы вероисповедания в конституции Пилипа Орлика.

Ключевые слова: свобода вероисповедания, веротерпимость, нормативно-правовой акт, государственно-церковные отношения.

The article deals with the review of the main stages of legal securing religious freedom in Ukraine under the conditions of the middle ages and the new time period of formation and development of absolutism in the Russian Empire. The interpretation characteristic of religious freedom in the context of positive law as an example of normative-legal acts of that time is fulfilled. The philosophical and legal conception regarding religious freedom in the Constitution of Pylyp Orlyk is analyzed.

Key words: freedom of religion, religious tolerance, normative-legal act, state-church relations.

Постановка проблеми. Філософсько-правове осмислення державної політики щодо свободи віросповідання зумовлюється низкою питань, розв'язання яких сприятиме формуванню дійсно справедливого правового суспільства та правової держави, громадянського суспільства, де у гармонії будуть виступати правовий обов'язок і свобода совісті. Зрозуміло, що характер державно-церковних відносин залежить від політичного устрою держави, конкретних суспільних відносин, домінуючих особливостей певної епохи. Іншими словами, своєрідність розвитку народу, держави і певної релігії, релігійного напрямку передбачає специфічні особливості їх відносин — від прямого впливу релігійного комплексу на формування і функціонування державної влади до державного контролю за розвитком релігійного комплексу чи відокремлення церкви від держави. Тут спостерігається і певний інтерес як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного характеру, який знаходить свій вияв у певному правовому закріпленні свободи віросповідання, що представляє собою один з головних показників рівня розвитку і держави, і церкви, позаяк він засвідчує рівень реалізації принципу свободи совісті як одного з головних складових фундаментальних прав і свобод людини.

Стан дослідження проблеми. Наукові дослідження, присвячені свободі совісті, завжди носили філософсько-правове навантаження. Повною мірою це стосується й дослідження свободи віросповідання в умовах середньовіччя та нового часу. Доводиться враховувати, що науковий доробок із зазначеної тематики, який охоплює

вже декілька століть, був значною мірою залежним від панівної ідеології, політичних інститутів, суспільних настроїв та стереотипів, впливи яких накладали відповідний відбиток на визначення проблематики (змістовне наповнення), підходи та оцінки при розгляді відповідних процесів, які відбувалися у державно-церковних відносинах, прискорювало, або сповільнювало темпи і якість наукових досліджень.

Питання правового закріплення свободи віросповідання в Україні в умовах середньовіччя та нового часу досліджувалися науковцями минулого, сучасниками, однак складність цього процесу полягала у тому, що вивчались не стільки філософсько-правові аспекти зазначеної проблеми, скільки діяльність влади, держав, міждержавні відносини та події, які розгорталися з питань релігійних відносин, віротерпимості на українських землях, що входили до складу тих чи інших держав. Проблема свободи віросповідання в умовах середньовіччя та нового часу в Україні знайшли чільне місце в працях М. Бабія, Ю. Баскіна, І. Беляєва, М. Бережкова, О. Буткевича, А. Дмитрієва, Ю. Дмитрієвої, О. Задорожного, М. Карамзіна, В. Каргалова, Ю. Карлова, Ф. Кожевнікова, А. Колодного, Ф. Ліста, Ф. Мартенса, В. Нічик, О. Павлова, В. Сорокуна, Д. Степовика, Б. Тищика, В. Трепавлова, Ю. Федоріва, Д. Фельдмана, Л. Филипович, Ю. Фисун, Е. Хара-Давана, О. Штігліца, В. Яремчука, Л. Ярмол та ін. Разом з тим, питання правового змісту свободи віросповідання в умовах середньовіччя та нового часу в Україні набуває нині нового звучання, без розуміння чого неможливо говорити про філософсько-правові виміри досліджуваної проблеми та й сучасного демократичного правового закріплення свободи віросповідання. Виходячи з цього, автор і визначив мету даної статті, не претендуючи на вичерпне висвітлення зазначеної проблеми.

Виклад основних положень. Дослідники здавна відзначали віротерпимість руських слов'ян ще за часів язичества, навіть певний релігійний індивідуалізм. Ця якість не змінилася з прийняттям християнства, і терпимістю користувались не лише християнські віросповідання іноземного походження, але й євреї. Іноземні християни мали свої храми в Києві, Ладозі, Новгороді [1, с. 528]. Певний інтерес для дослідження правового закріплення права на свободу віросповідання тих часів являють договори Київської Русі з Візантією та з її північно-західними сусідами — Німеччиною та Готландом. Так, у 907, 911 та 945 рр. князі Олег та Ігор уклали договори з Візантією [2, с. 68—71]. Порівнюючи тексти договорів 911 та 945 рр., можна помітити, що в договорі 911 р. руси та християни (греки) відрізнялися. Проте договір 945 р. прямо вказує на те, що серед руської делегації вже були не тільки язичники, але й християни. Це дозволило дослідникам дійти висновку, що перед руським законом тих часів усі, незалежно від віросповідання, були рівними [3, с. 77]. Цікаве також історичне свідчення І. Беляєва про те, що в Києві напроти княжого двору князя Ігоря існував стародавній руський пантеон, в якому були зібрані боги всіх слов'янських, литовських, фінських та інших племен [3, с. 77—78].

У IX—X ст. важливу роль в Європейських справах стала відігравати Київська Русь, саме тому А. Дмитрієв вказує, що «говорячи про розвиток міжнародних відносин і регулювання їх правом у період *Medium Aevum*, слід розглядати всі європейські держави того періоду» [4, с. 48]. А на формування міжнародно-правової культури Київської Русі, незалежно від теорії походження самої Русі, чи-то норманської, чи-то візантійської, сучасні дослідження вказують на європейський вплив

О. Буткевич зазначає, що візантійська культура була нічим іншим, як містком між античною римською і середньовічною західноєвропейською, що вплинув на продов-

ження сталої традиції від греко-римської античності до європейського середньовіччя. І в цьому плані західноєвропейський вплив на формування правової культури Київської Русі досить відчутний. Про це свідчить і те, що зовнішні зносини Київської Русі розвивалися головним чином у напрямі європейських країн... в XI–XII ст., після прийняття християнства, Русь остаточно визначилась як європейська країна з переважаючими європейськими орієнтаціями, зокрема політичними і культурними [5, с. 403–404]. Хоча «татаро-монгольська навала... зруйнувала міжнародні зв'язки, які склалися у західноєвропейському векторі... аж до XIV ст.» [4, с. 54], а татари, підкоривши Русь, залишили без змін її релігію: церква зберегла попередні ставлення до народу та князів.

У свій час М. Карамзін зазначав, що для монголо-татар не існувало нічого святого і вони не зупинялися ні перед чим: руйнували, паплюжили та спалювали мечеті й християнські храми, в церквах гвалтували монахинь, спалювали священиків, їх кров'ю оскверняли вітварі [6, с. 233, 279–284].

Е. Хара-Даван, В. Каргалов, В. Трепавлов у своїх дослідженнях проводили думку про те, що татари ставилися з повною віротерпимістю до всіх релігій, і православна церква на Русі не тільки не терпіла від ханів ніяких утисків, але, навпаки, церковні ієрархи одержували від ханів пільгові грамоти, якими забезпечувалися права і привілеї духовництва і недоторканність церковного майна, звільнення від данини [7]. Було упроваджено покарання смертю за образу духовенства [6, с. 269, 288–289]. Ці свободи надавалися ханами церкві так званими «золотими ярликами», які видавалися лише з підстав політичної доцільності – ні про яку справжню повагу до свободи віросповідань не йшлося. За цими «ярликами» навіть забезпечувалась незалежність очільників церкви від князівської влади [1, с. 157–158].

Про існування активного релігійного спілкування в Київській Русі свідчать також й інші джерела [8, с. 58–62, 71–72, 78, 83, 131–134]. Так, до XV ст. торговельні договори Русі з Ганзою «...взагалі... не визначали всіх можливих відносин, які засновувались почасти і на звичаї» [7, с. 197]. Тобто у середні віки у відносинах між державами не тільки продовжує розвиватися принцип терпимості, але й в певний час починає формуватися звичай гарантувати іноземцям певні віросповідні права.

Московська держава прагнула забезпечити недоторканість православної церкви за кордоном, що здійснила згідно зі Столбовським (1617 р.) та Кардисським (1661 р.) договорами в Ревелі [9, с. 120].

Ст. IX Московського договору з Польщею від 1686 р. забезпечила недоторканість православних церков і монастирів у Польщі та Литві та захист православних від примушення до католицької віри та унії: «принуждення чинить бути то не имеет, но по давним правам во всяких свободах и вольностях церковных будет блюсти». Цар у відповідь обіцяв не допускати безправ'я у вірі католиків, примушення їх до іншої віри, свободу віросповідання в домах. Сейм мав включити цю домовленість до польської конституції. Наступна ст. X того ж договору встановлювала союз для війни з «магометанской мерзостью» [10, с. 776]. Про визнання прав ісламської віри в ті часи зовсім не йшлося.

Ст. 3 Русько-Польського договору про перемир'я в Андрусові від 1667 р. гарантувала на територіях, що відійшли до Московії, вільне в усіх місцях сповідання католицької віри, право відправлення богослужіння в домах, а всім руським людям на територіях, що відійшли до Польщі – такі ж свободи в православному віросповіданні [11, с. 659].

Європейські релігійні процеси, пов'язані з діяльністю абсолютистських монарших режимів в закріпленні ідеї державної церкви у боротьбі проти інакомислячих, відображалися у прагненні Московії лояльно ставитися до тих, хто зазнавав гоніннь. Так, цікавим є звернення надзвичайного посланника Брандербургського двору Івана Чаплича до Московського царя в 1689 р. з проханням надати захист протестантським віруючим, які втікали від релігійних переслідувань з Франції та Англії. Він сповіщав царя про гоніння на євангельських віруючих з боку католицької церкви в цих країнах, та зазначивши, що «Россия издавна оказывает покровительство исповедующим евангельскую веру», просив царя дозволити їм переселятися в Росію та мати вільне сповідання своєї віри. Зі свого боку, курфюрст зобов'язався забезпечити свободу богослужіння та релігії всім православним, які оселилися в певних князівствах Литви [12, с. 30, 34–36]. Одним з результатів подібних перемовин стала «Декларация о дозволеннии приезжать в Россию и селиться французским эмигрантам евангелической веры» від 21 січня 1689 г.

Через різні історичні чи політичні обставини чимало православного населення (в основному з українських земель) проживало на території Османської імперії та її сателіта — Кримського ханства. Реалізуючи задуми на розширення своїх володінь, Московська держава прагнула збільшувати обсяг прав на свободу віросповідання, що постійно уточнювалися та доповнювалися в договорах з Оттоманською імперією. Це спостерігається, зокрема, в ст. XII Константинопольського трактату, укладеного між Московською державою та Портою в 1700 р. [13, с. 9], положення якої було повторено у ст. XI Белградського трактату 1739 р. [14, с. 21]. Одним із найважливіших договорів став Кучук-Кайнарджійський трактат 1744 р. [15, с. 24–41], за яким Російська імперія отримала провідну роль серед християнських держав в їх стосунках з Османської імперії, яку вона утримувала та укріплювала аж до початку Кримської війни [16, с. 21]. Порта надала всім російським підданим релігійну свободу та поставила її під захист російського представника в Константинополі (ст. 2, 6–8, 14, 16–17, 24–25 брали під захист та регламентували різні аспекти віросповідних прав).

Про деякі сторони обсягу права на свободу віросповідання йшлося і в інших трактатах з Портою Оттоманською: ст. 2 Константинопольського комерційного трактату між Росією та Портою 1783 р. [17, с. 527] та ст. V та XIV Адрінопольського мирного трактату 1829 р. [18, с. 74]. Подальше тлумачення норм Кучук-Кайнарджійського трактату містилося в політичних заявах держав саме напередодні Кримської війни — у Віденській заяві від 31 липня 1853 р. [19] та Проекті австро-російської угоди від 28 вересня 1853 р. [20]. Кримську війну, спричинену прагненнями Росії щодо православних віруючих Порти, було завершено укладанням Паризького мирного договору 1856 р., ч. 1 ст. IX якого закріплювала погодження Порти створити рівні умови для всіх суб'єктів Імперії незалежно від віросповідання, а ч. 2 гарантувала невтручання, колективне або одноособове, європейських держав у внутрішні відносини Султана з його підданими [21, с. 314].

У дослідженні генезису феномену віри у вітчизняній філософсько-правовій думці, розуміння свободи віросповідання та аналізуючи закріплення свободи віросповідання у контексті позитивного права, привертає увагу той пласт минулого, де яскраво виявляється український національний характер, його духовний зміст.

У цьому контексті особливий інтерес викликає величний документ початку XVIII ст., оголошений 5 (16) квітня 1710 р. при обранні гетьманом Війська Запо-

розького генерального писаря Пилипа Орлика. Повна назва цього документу «Договір та Встановлення прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу Малоросійського між Ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між Генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами схвалені обома сторонами вільним голосуванням і скріплені найяснішим гетьманом урочистою присягою». Сучасна поширена назва, конституція, походить від скороченої латинської назви «Договору» — *Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*. Цей конституційний закон був прийнятий біля містечка Тягина (турецька назва — Бендери, нині це територія Республіки Молдова) на правому березі р. Дністер. Його інколи називають ще Бендерською конституцією, а ще конституцією Пилипа Орлика та першою конституцією України.

Символічно, що у «Договорі», який складається із преамбули та 16 статей ст. 1 присвячена вірі: «Оскільки поміж трьома богословськими чеснотами чільне місце належить вірі, — у цьому першому пункті годиться повести мову про святу православну віру східного обряду, якою войовничий козацький народ уперше й понині просвітився ще за панування хозарських каганів від апостольського Константинопольського престолу і яку й нині невідступно обстоює, бо ніколи жодною чужою релігією збаламучений не був».

Складові ст. 1 насичені ідеями захисту свободи віросповідання та обґрунтування необхідності боротьби проти поневолення: «Добре-бо відомо, що славної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького з Військом Запорозьким єдина причина спонукала взятися до зброї і розпочати справедливу війну проти Речі Посполитої польської (опір турботи про права і вольності): потреба вборонити свою православну віру, яку влада поляків різноманітними утисками приневолила до з'єдинення з римською церквою. Але й після того, як новоримське чужовір'я було викорінене з Вітчизни, він, саме через спільність релігії, а не з інших мотивів, удався із Військом Запорозьким і народом руським до Московської імперії за покровительством і добровільно піддався».

У плані оборони православ'я спостерігається у ст. 1 закріплення тогочасних філософсько-правових уявлень щодо свободи віросповідання, радикального ставлення до представників інших релігій, як таких, які навіть не мають права проживати в Україні. Дається конкретна настанова гетьманові: «...особливо пильнувати і рішуче ставати на перешкоді впровадженню у нашій руській Вітчизні будь-якої чужої релігії. А якщо де-будь виявиться — чи потай, чи явно, — то повинен своєю владою її викоринювати, заборонити проповідувати і поширювати. Також не давати дозволу на проживання в Україні послідовникам чужовір'я, а особливо облудного іудаїзму. Докладаючи всіх сил, нехай недремно піклується про те, щоб лише єдина православна віра східного обряду під послухом найсвятішого апостольського Константинопольського престолу навічно була утверджена і поширювалася для примноження Божої хвали розбудовою церков і вдосконаленням синів руських у вільних мистецтвах і щоб воно буяло і квітло, мов троянда поміж терням, між чужинецькими релігіями сусідніх держав».

У ст. 1 «Договору» відстоюється ідея природного права українства на відродження самостійності української православної церкви, якої вона була позбавлена Московською державою у другій половині 80-х років XVII ст. Тому гетьмана зобов'язували наступним: «А для більшого впливу чільного у Малій Русі Київського митрополичого престолу і задля зручнішого управління духовними справами нехай найясніший гетьман

доб'ється по звільненню нашої Вітчизни з-під московського ярма для провінції, що йому наділена, надана і довірена та для довколишніх земель від апостольського Константинопольського престолу первісної екзаршої влади. Таким чином відновляться колишні стосунки і синівський послух нашої Вітчизни отому апостольському Константинопольському престолові, що його євангельською проповіддю наша Вітчизна удостоїлася просвітитися і утвердитися у святій Вселенській вірі» [22].

Петро I вніс суттєві зміни в законодавство про сім'ю та шлюб. Був підвищений шлюбний вік для чоловіків з 15 до 20 років, а для жінок — з 12 до 17 років. Законну силу мали тільки церковні шлюби. До 1721 р. було заборонено шлюби християн з представниками інших конфесій. Дружина повністю підпорядковувалася чоловікові, котрий мав право її карати. Майнові права та правоздатність дружини не обмежувалися.

У 1839 р. російська влада прийняла рішення про ліквідацію в межах імперії уніатської церкви. Це рішення було продиктоване передусім політичними причинами, оскільки греко-католицька церква за русифікації була чинником етнозберігаючим для українського народу, що аж ніякою мірою не вписувалось у великодержавну політику Російської імперії через відомство православного сповідання — «святейший правительственный синод» на ниві боротьби за свободу віросповідання для сповідників православ'я.

Висновки. Сучасні проблеми вирішення конфліктних ситуацій щодо реалізації свободи віросповідання через вдосконалення чинного законодавства України багато в чому мають коріння у тих колізіях, що мали місце у минулому. Вирішуючи філософсько-правові проблеми державотворення та правотворення нинішньої України варто враховувати вже апробовані ідеї, розвинуті у справді епохальних документах, одним з яких є і конституція Пилипа Орлика. Правове закріплення свободи віросповідання в Україні в умовах середньовіччя та нового часу не містило того змісту, який став усталеним за новітнього часу, перш за все, після прийняття ООН Загальної Декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. Разом з тим, прагнення до віротерпимості, свободи віросповідання на українських землях в умовах середньовіччя та нового часу знайшло чільне місце і в українській правовій практиці, і у низці різноманітних нормативно-правових актах, що свідчило про зростання інтересу до прав людини, підвищення правової культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Павлов А. С. Курс церковного права / А.С. Павлов // Посмерт. изд. ред. «Богословского вестника», выполн. под наблюдением доц. Моск. духов. акад. И. М. Громогласова. — Сергиев Посад : Тип. Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 1902. — 539 с.
2. Баскин Ю. Я. История международного права / Ю. Я. Баскин, Д. И. Фельдман. — М. : Междунар. отношения, 1990. — 208 с.
3. Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства / И. Д. Беляев. — М. : Тип. С. А. Петровского и Н. П. Панина, 1879. — 735 с.
4. Дмитрієв А. І. Історія міжнародного права / А. І. Дмитрієв, Ю. А. Дмитрієва, О. В. Задорожній. — К. : ВД «Промені», 2008. — 384 с.
5. Буткевич О. В. Міжнародне право середніх віків / О. В. Буткевич. — К. : Вид-во гуманіт. літ-ри, 2008. — 672 с.
6. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12 т. / Н. М. Карамзин. — СПб. : Тип. Н. Греча, 1818. — Т. III. — 507 с. 233, 279–284.
7. Хара-Даван Э. Чингисхан как полководец и его наследие / Э. Хара-Даван; 2-е изд. — Элиста:

Калмыцкое кн. изд-во, 1991. — 196 с.; Каргалов В.В. Монголо-татарское нашествие на Русь / В. Каргалов. — М.: Просвещение, 1966. — 560 с.; Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи XIII в. (проблема исторической преемственности) / В. В. Трепавлов. — М.: Вост. лит., 1993. — 168 с.

8. Бережков М. О торговле Руси с Ганзой до конца XV века / М. Бережков. — СПб.: Тип. В. Безобразова, 1878. — 267 с.

9. Кожевников Ф. И. Русское государство и международное право (до XX века) / Ф. И. Кожевников. — М.: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1947. — 336 с.

10. Трактат, заключенный в Москве с Польшей 26.04.1686 // Полн. собр. законов Российской империи с 1649 года. — СПб.: Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии. — 1830. — Т. II: 1676 — 1688. — С. 770—786.

11. Договор о перемирии на 13 лет и 6 месяцев между государствами Российским и польским в Андрусове 30.01.1667 г. // Полн. собр. законов Российской империи с 1649 года. — СПб.: Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии. — 1830. — Т. I: с 1649 по 1675. — С. 656—669.

12. Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею съ иностранными державами / Ф. Мартенс. — СПб.: Тип. А. Бенке, 1880. — Т. V: Трактаты съ Германиею, 1656 — 1762. — 408 с.

13. Константинопольский трактат, заключенный между Россией и Оттоманской Портой, 1700 г. / Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. — СПб.: Тип. А. Бенке, 1905. — Т. 2. — С. 129.

14. Трактат, заключенный в Белграде 18.09.1739 г. // Юзефович Т. Договоры России с Востоком: политические и торговые. — СПб.: Тип. О. И. Бакста, 1869. — С. 15—24.

15. Трактат, заключенный в Кучук-Кайнардже 10.07.1774 г. // Юзефович Т. Договоры России с Востоком: политические и торговые. — СПб.: Тип. О. И. Бакста, 1869. — С. 24—41.

16. Лист Франц. Международное право в систематическом изложении / Франц Лист. — М.: Юрьев (Дерпт); Тип. К. Маттинеса, 1909. — 584 с.

17. Трактат о торговле и мореплавании между Россией и Портою Оттоманскою, заключенный в Константинополе 10.06.1783 г. // Сборник торговых договоров и других вытекающих из них соглашений, заключенных между Россией и иностранными государствами / [под ред. Н. В.Верховского]. — Петроград: Тип. В. Киршбаума, 1915. — С. 527—536.

18. Трактат между Россией и Портою Оттоманскою, заключенный в Адрианопле 02.09.1829 г. // Юзефович Т. Договоры России с Востоком: политические и торговые. — СПб.: Тип. О. И. Бакста, 1869. — С. 71—80.

19. Vienna Note of July 31, 1853 // Manning, Ralph. The Art of the Possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814-1914. — New York, etc.: The McGraw-Hill Companies, Inc., 1996. — P. 101—102.

20. Austro-Russian draft of September 28, 1853 // Manning, Ralph. The Art of the Possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814-1914. — New York, etc.: The McGraw-Hill Companies, Inc., 1996. — P. 103.

21. Трактат, заключенный в Париже 18.03.1856 г. // Мартенс, Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею съ иностранными державами. — СПб.: Тип. А. Бенке, 1909. — Т. XV: Трактаты съ Францією, 1822—1906. — С. 307—325.

22. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.). Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького / [Електронний ресурс] Режим доступу www.nbuv.gov.ua/articles/history/1710cnst.htm].